

митрополит ЕПІФАНІЙ (Думенко)

**Архієпископ Арсеній (Берло) –
засновник Переяславського колегіуму
До ювілею Переяславського колегіуму
(1734 – 2014)**

Стаття присвячена 960-літтю з часу створення давньої русько-української Переяславської єпархії та 280-річному ювілею Переяславського колегіуму (1734 – 2014 рр.). У ній висвітлено історію започаткування та функціонування визначного освітнього осередку єпархії, подано відомості про особливості навчального процесу та здійснено огляд життя й діяльності засновника духовної школи єпископа Арсенія (Берла).

Ключові слова: *Переяславська єпархія, Переяславський колегіум, архієпископ, єпископ, вікарний архієрей, ректор.*

У цьому році Переяслав-Хмельницька єпархія велично святкує 960-ліття з часу свого заснування (1054 – 2014 рр.), однак, за твердженням цілої низки дослідників, зокрема історика Церкви на Полтавщині П. Грановського, та за свідченням Никонівського літопису, «був раніше Переяслав митрополією, і багато з митрополитів Київських і всієї Русі проживали там і єпископів висвячували там»¹. Тож, хоч професор Михайло Грушевський утворення Переяславської єпархії відносить до часу благовірного князя Ярослава та називає першим єпископом Переяславським преосвященного Миколая (1054 – 1072),² цю дату (1054 р.) можна вважати дещо умовною, оскільки повноцінне церковне життя у Переяславі почалося набагато раніше.

У попередній нашій статті було здійснено короткий нарис історії Переяславської єпархії (1054 – 2014 рр.). У цьому дослідженні ми спробуємо відкрити ще одну із багатьох сторінок її минулого та торкнемося діяльності славнозвісного Переяславського колегіуму. Питання щодо започаткування цього навчального закладу тісно пов'язане з визначним Переяславським архіпастирем Арсенієм (Берлом).

Народився майбутній архіпастир в сім'ї сотника Вороньківської сотні Переяславського полку, судді Івана Івановича Берла, який походив із Волощини (тепер – Румунія). Із 1660-их рр. проживав у містечку Вороньки. Прізвище Берло з'явилося завдяки сміливості одного із предків архіпастиря, який, врятувавши від турків пораненого польського короля Владислава Ягайла (1440), отримав за це шляхетство та берло (скіпетр). Тож єпископ Арсеній походив зі знатної української сім'ї, яка мала родинні зв'язки навіть з гетьманом Лівобережної України Якимом Сомком та володіла (згідно з універсалом, виданим у 1711 р. переяславським полковником С. Томарою) селами Жереб'ятин, Рогозів, Старе, Панфіли й ін. Виріши у багатодітній сім'ї (мав трьох братів і трьох сестер), після закінчення навчання у Львові він приймає чернечий постриг у Києво-Печерському монастирі, де виконує послух у трапезній.

У 1709 – 1710 навчальному році ми вже бачимо майбутнього архіпастиря викладачем граматики у Києво-Могилянській академії, де він отримав відповідний досвід на освітній ниві. У 1717 році при Київському митрополичому домі над ним була здійснена дияконська хіротонія, а у 1722 році відбулася хіротонія в ієромонахи. Із 1722 р. Арсеній був архімандритом Київського Спасо-Преображенського Межигірського монастиря. Настоятель славної козацької монастирської святині, як і його попередники, дбав про економічне зростання обителі. При архімандриті Арсенії Межигірська обитель придбала земельні ділянки в Козелецькому та Остерському повітах Чернігівської губернії³.

Цікаво, що за настоятельства Арсенія (Берла) Межигірський монастир використовувався російськими військами як форпост, адже і надалі він перебував у прикордонній смузі. У 1724 році в монастирі знаходилося 12 гармат, 70 рушниць, 25 ядер та 10 пудів пороху. Після смерті Мстиславського єпископа Сильвестра (Святополка-Четвертинського) (1704 – 1728 рр.) Св. Синод призначив його наступником архімандрита Арсенія. У 1729 р. у м. Києві відбулася

його архієрейська хіротонія на єпископа Мстиславського, Оршанського і Могилівського (у межах тогочасної Речі Посполитої; нині Республіка Білорусь). Арсеній став першим єпископом Могилівсько-Білоруським з російських підданих, що знаходилися у Польщі. Хоч єпископ Арсеній мав затвердження російського імператора Петра II, але польський король Август II не визнав його як правлячого архієрея через протести католиків та уніатів. 29 червня 1730 року був виданий навіть маніфест, згідно з яким король заборонив визнавати Арсенія єпископом Білоруським з тієї причини, що він не належав до числа знатної польської шляхти. Не здобувши визнання своєї архієрейської влади, Арсеній прожив у Білорусі близько 3 років, іменуючись лише «адміністратором Могилівської єпархії». «Ревні католики» забрали всі землі й прибутки архієрейського дому та навіть все особисте майно єпископа Арсенія. Внаслідок цього він був змушений виїхати до Петербурга, де 28 січня 1733 року був призначений єпископом Переяславським⁴.

З 1733 р., після призначення на Переяславську кафедру єпископа Арсенія (Берла), єпархія стає самостійною й отримує назву Переяславсько-Бориспільської (з цією назвою проіснувала 52 роки). Їй підпорядковувалися церкви Переяславського повіту (створеного у 1782 році), а також православні церкви та монастирі Правобережжя, так званої Київської України. Архієрейський дім, монастирські та церковні приміщення були в занедбаному стані, духовенство не дотримувалось церковної дисципліни. Архіпастир навів спочатку лад у консисторських питаннях, впорядкувавши всю документацію. Встановив чіткі розміри податків та зборів коштів на ремонт і будівництво нових церков, на архієрейську кафедру тощо.

Новостворений Переяславський колегіум, що почав свою діяльність 2 жовтня 1738 року, був побудований за зразком Києво-Могилянської академії та у своїй діяльності підпорядковувався правлячому архієрею Переяславсько-Бориспільської єпархії, який мав можливість

обирати та звільняти ректорський і викладацький склад колегіуму, стежити за навчально-виховною роботою у навчальному закладі. Переяславський колегіум, водночас, отримав відповідний указ Священного Синоду від 24 лютого 1734 р., в якому говорилося про відкриття навчальних закладів в єпархіях.

У 1735 р. (17 вересня) відбулося нове призначення владики Арсенія – архієпископом Білгородським і Обоянським. Тяжко захворівши, архіпастир просить Св. Синод перевести його назад на Переяславську кафедру. Відповідний дозвіл надійшов 3 січня 1736 року⁵. На честь засновника Переяславський колегіум називали «Collegio Berliana», тобто Берліанський колегіум. Після тривалої й важкої хвороби архієпископ Арсеній (Берло) помер 6 червня 1744 р. у Переяславі, де й похований⁶.

Спочатку колегіум знаходився в дерев'яному приміщенні, яке було знищене пожежею 18 лютого 1748 р. Після пожежі навчання відбувалося у пристосованих приміщеннях.

Подібно до того, як і в Києво-Могилянській академії, у Переяславському колегіумі навчалися як діти священиків, церковного причту, так і козаків, міщан, посполитих. Їх кількість у різні роки коливалась від 110 до 220.

За сприяння єпископа Переяславського Арсенія (Берла) Колегія могла повноцінно проводити свої навчальні студії, не турбуючись про матеріальне забезпечення⁷. У колегії вивчали такі мови: латинську, грецьку, церковнослов'янську, російську, польську, а також поетику, риторику.

Найважливішою мовою навчання, науки та виховання як у Києві, так і у Переяславі була латинь. Без знання цієї мови ніхто не міг називати себе освіченою людиною. У колегії приймалися всі необхідні заходи для належного її вивчення та вдосконалення знань. Як тільки дитина приходила в школу, їй зразу ж давали буквар латинської мови, яку треба було знати набагато краще від усіх інших предметів. Прийти на навчання з невивченим уроком та якимось чином приховати це не вдавалося нікому, бо

поки прийде черга вчительської перевірки, він повинен був проговорити своє завдання перед одним з кращих та старанніших учнів, якому потрібно було вести нагляд та контроль за успіхами декількох людей. Цей строгий наглядач, який називався аудитором (*auditor*), вислухавши одного з учнів, під особисту відповідальність відзначав ступінь його знання або ж навпаки на листку, що називався нотатою або ератою (*notata s. errata*). Завдяки цьому листку викладач наперед знав успіхи своїх учнів. Послаблення з боку аудитора строго каралося. Його позбавляли звання аудитора, а інколи навіть піддавали тілесному покаранню. Від обов'язку здавати уроки звільнялися тільки два чи три найкращі учні, які перевіряли знання навіть самих аудиторів (їх називали *auditores auditorum*). Вони звітували вже безпосередньо перед самим викладачем. Кожної суботи проходила головна репетиція на цілу неділю та перевірялися відмітки в нотатах. Ті, хто виявлявся лінивими, зразу ж отримували достойне покарання. Тоді це називалося суботками (*sabbativa*).

Крім цього, учні завжди займалися перекладом латинських книг на українську мову. Це відбувалося як в усній формі, так і в письмовій, як удома, так і в школі. Шкільні вправи називалися екзерциціями (*exercitiae*), а домашні окупаціями (*occupationes*). Для домашніх вправ використовували особливі розмальовані зошити, з'єднані за порядком з написом: *Liber diligentiarum* – зошит вправ або ж *Codex laborum* – книга трудів, або просто – *Labor* – праця і *Occupationes* – вправи. Шкільні завдання завжди закінчувалися в класі та подавалися вчителю, який, прочитавши їх удома й підкресливши необхідне, а інколи й виправивши помилки, зранку повертав учням з належною рецензією відповідно до встановлених правил. Домашні ж завдання попередньо показувалися аудитору, який в міру своїх сил їх виправляв та показував учителю з написом: *correcta*. Кращі з учнів подавали свої зошити зразу ж учителю. Позначаючи на них: *non correcta*.

Інколи ці вправи ставали приводом до змагання між учнями. Переможець отримував нагороду, а той хто, програв, – побиття різками. Бувало, що переможець отримував завдяки таким змаганням те, в чому мав потребу. На зошитах писали таке: *de pane* (про хліб), *de candella* (про свічку), *de indutio* (про одяг), *de calleis* (про взуття). З цього можна побачити велику бідність тих учнів, які в майбутньому ставали відомими пастирями, архіпастирями та великими державними мужами.

Вихованці нижчих класів, а особливо синтаксими, обов'язково повинні були спілкуватися між собою латинською мовою як у школі, так і поза нею. Той, хто недотримався цього правила або ж сказав щось з граматичною помилкою, зразу ж отримував від товаришів *calculus* – вузький паперовий згорток, вкладений у невеликий футляр. Той, хто його отримував як вияв своїх помилок у вивченні мови, намагався різними засобами позбутися *calculus* та передати його комусь менш обережному у своїх висловлюваннях латинською. Горе тому, з ким цей згорток залишався ночувати. У такому випадку аудитор відмічав таке: *pernoetavit apud dominum N* (переночував з паном таким то), і бідний *dominum* піддавався осоромленню та приниженню від своїх товаришів, а крім цього – тілесному покаранню від учителя. Після вивчення латинської ішло навчання слов'янської та української мов⁸. Шкільне навчання церковнослов'янської мови відкривало перед учнями можливість читати та пізнавати те, що було написано в наших давніх церковних книгах. Однак, як тільки виникала потреба в спілкуванні з простим народом, треба було говорити простою, зрозумілою для кожного мовою.

У спеціальних зошитах-нотатках аудитори виставляли оцінки залежно від рівня знань: «знає», «не знає», «помилувався», «не весь урок знає», «зовсім не знає», «не здавав уроку». Потім з цими відмітками учнівські зошити здавалися учителеві. А у відомості знання учнів оцінювались

відмітками на кшталт: «надежен», «острого ума», «туп», «ясного ума, но не сдержан». Крім цього, в навчальні програми входило вивчення арифметики, геометрії та церковного співу.

Тож до 1773 р. у Колегіумі було 6 класів: фара, інфіма, граматика, синтаксима, поетика, риторика. У 1773 р. за єпископа Іова (Базилевича) тут запроваджено курс філософії, а з 1781 р. при єпископі Іларіоні (Кондратковському) започатковано клас богослів'я. У цьому навчальному закладі викладав піїтику відомий християнський письменник, просвітитель і поет Григорій Савич Сковорода (1750 – 1751 рр.). Однак через непорозуміння з єпископом Іоаном (Козловичем) змушений був залишити посаду учителя⁹. Нова цегляна споруда колегіуму, що існує й нині, зведена у 1753 – 1757 рр. на кошти Переяславсько-Бориспільського єпископа Іоана (Козловича).

У фундаментальній бібліотеці навчального закладу, де розміщувалася і бібліотека покійного архієпископа Іоана, знаходилась, між іншим, чудова рукописна пам'ятка «Пересопницьке Євангеліє», один з перших відомих перекладів Священного Писання Нового Завіту українською розмовною мовою, написане у 1556 – 1561 рр. Михайлом Васильовичем, сином протопопа з Сянока (містечко на Галичині, поблизу Перемишля). Перекладачем рукопису вважається архімандрит Пересопницького монастиря (на Волині) Григорій. Рукопис Чотириєвангелія представляє великий том в лист у дубових дошках, обкладена старим зеленим бархатом. Ця коштовна своєю історичною цінністю книга була подарована українським гетьманом Іваном Степановичем Мазепою в день освячення Переяславського Вознесенського монастиря (1 червня 1700), що підтверджується записом внизу аркушів 2 – 7, які за насиченістю є помітно блідішими від основного тексту¹⁰.

Такий цінний подарунок свідчить про особливу турботу гетьманом Іваном Мазепою Переяславським колегіумом та відновленою завдяки його підтримці, за сприяння

митрополита Київського Варлаама (Ясинського), Переяславською єпархією¹¹.

Крім Переяславського, на Лівобережжі діяв також і Чернігівський колегіум, які були фактично єдиними освітніми закладами краю, що сприяли вихованню освіченої та патріотичної української православної людності. Все це мало велике значення, враховуючи постійну боротьбу проти впливу уніатів й католицизму та протидії їх поширенню. Переяславський колегіум відіграв величезну роль у збереженні духовності та культури українського народу, навіть у такий досить тяжкий період в історії України, який розпочався після падіння Гетьманщини, аж до часу перетворення його на духовну семінарію єпархіального значення.

На жаль, у 1862 р. більшість студентів навчального закладу було переведено до Полтави, а в приміщенні Колегії до 1917 року діяло духовне училище. З 1972 року, коли проходили ювілейні святкування з нагоди 250-річчя з дня народження Григорія Савича Сковороди, в приміщеннях колишнього Переяславського колегіуму було відкрито Меморіальний музей, присвячений визначному українському письменнику. Кожен, хто сьогодні побуває в давньому місті Переяслав-Хмельницькому та відвідає Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» (вул. Григорія Сковороди, 52), може помилуватися й пам'яткою архітектури Національного значення – будинком колишнього Переяславського колегіуму, оздобленим у стилі бароко, що складається з чотирьох класних кімнат і трьох сіней.

Діяльність Переяславського колегіуму стала важливим етапом у розвитку освіти та науки на Переяславщині. Застосування викладачами колегіуму власних навчально-методичних розробок, оригінальних педагогічних прийомів надання знань сприяло підготовці передової на той час інтелігенції, яка зробила вагомий внесок у розвиток освіти, науки й культури в Україні.

¹ Цит. за: Епіфаній (Думенко), митр. До історії Переяславської єпархії // Труды КДА : богословсько-історичний збірник Київської православної богословської академії УПЦ Київського Патріархату / ред. кол.: митр. Переяслав-Хмельницький і Білоцерківський Епіфаній (Думенко) (гол. ред.) [та ін.]. – [К.], 2014. – № 13. – С. 164 – 168; Історія Переяслав-Хмельницької єпархії // Сайт «Київські єпархіальні відомості» [Електронний ресурс] Режим доступу : <http://vidomosti.kiev.ua/eparhia/vidomosti.html> ; Історія Полтавської єпархії // Сайт Полтавської єпархії [Електронний ресурс] Режим доступу : http://www.orthodox.poltava.org/eparh_upr.htm

² Грушевський М., проф. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1992. – Т. 2. – С. 338 – 339.

³ Петров Н. Описание рукописей, находящихся в музее Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии // Труды КДА. – 1877. – № 7. – С. 575 – 606.

⁴ Кондратенко Д. Києво-Межигірський Спасо-Преображенський монастир у світлі державно-церковних відносин в різні періоди його існування : дис. ... канд. богосл. н. / Київська Духовна Академія Української Православної Церкви Київського Патріархату; – Кондратенко Данило. – К., 2002. – С. 111.

⁵ Кондратенко Д. Києво-Межигірський... – С. 110, 111.

⁶ Арсеній Берло. – Режим доступу: <http://www.ukrainians-world.org.ua/ukr/peoples/03a477c915eb2b45/>

⁷ Крамаренко И. Из воспоминаний о ректорах и учителях Полтавско-Переяславской семинарии в первой четверти текущего столетия // Полтавские епархиальные ведомости. – 1880. – № 9. – С. 403 – 409.

⁸ Асконченский В. Киевъ съ древнейшимъ его училищемъ академією : в 2 ч. – К. : Въ университетской типографіи, 1856. – Ч. 1. – С. 142 – 144.

⁹ Власовський І., проф. Нарис історії Української Православної Церкви : в 4 т., 5 кн. – К. : Вид. УПЦ Київського Патріархату, 1998. – Т. 2. – С. 53 – 54.

¹⁰ Бодянский І. Донесения изъ Праги магистра Московского университета // Журнал Народного Просвещения. – СПб. : Типография императорской академии, 1838. – С. 392 – 400; Материалы для истории монастырей Полтавской епархии в XVII и XVIII столетиях // Полтавские Епархиальные Ведомости (Часть неоф.). – 1891. – № 23. – С.76.

¹¹ Більш детально про це можна прочитати в нашій попередній статті, присвяченій історії Переяславської єпархії – Епіфаній (Думенко), митр. До історії Переяславської єпархії // Труды КДА : богословсько-історичний збірник Київської православної богословської академії УПЦ Київського Патріархату / ред. кол.: митр. Переяслав-Хмельницький і Білоцерківський Епіфаній (Думенко) (гол. ред.) [та ін.]. – [К.], 2014. – № 13. – С. 164 – 168.